

تأثیر ازدواج بر توسعه فردی در جامعه اسلامی

چکیده

صابره حسینی^۱

ازدواج، به عنوان یک نهاد فرهنگی و اجتماعی در جامعه اسلامی بوده که علاوه بر بهبودی روابط اجتماعی و ایجاد خانواده‌های پایدار، بلکه به توسعه فردی افراد نیز کمک کرده است. زوجین با تاکید بر مشورت از سوی خانواده‌ها و مشاورین و کاسته شدن موانع در مسیر ازدواج، توسط جامعه اسلامی از مزایای ازدواج بهره‌مند شده است و کیفیت زندگی خود را بهبود بخشیده‌اند. در واقع همکاری و تلاش مشترک تمامی اعضای خانواده و جامعه برای ترویج فرهنگ ازدواج و تسهیل آن ضروری بوده، که جوانان به راحتی تصمیم به ازدواج گرفته‌اند و زندگی‌های پرباری با توسعه فردی و اجتماعی را تجربه کرده‌اند. در غیر این صورت نه تنها موجب توسعه فردی و اجتماعی نشده، بلکه آسیب‌هایی برای خانواده و جامعه اسلامی به همراه داشته است. هدف از انجام این تحقیق تأثیر ازدواج بر توسعه فردی در جامعه اسلامی بود و روش جمع‌آوری داده‌ها به صورت اسنادی- کتابخانه‌ای بود.

کلید واژه‌ها: ازدواج، توسعه، فردی، جامعه، اسلام

^۱. طلبه سطح ۲ حوزه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها)، شهرستان پاکدشت، saberehosseini78. @gmail.com

مقدمه

ازدواج یکی از بنیادی‌ترین نهادهای اجتماعی است که نقش مهمی در شکل‌گیری فرهنگ و جوامع ایفا کرده است. این پیمان مقدس نه تنها پیوندی بین دو فرد ایجاد می‌کند، بلکه تأثیرات عمیق و گسترده‌ای بر جنبه‌های مختلف زندگی فردی نیز دارد. ازدواج می‌تواند منجر به بهبود مهارت‌های بین‌فردی، توانمندی‌ها و تقویت احساس درک متقابل و مسئولیت‌پذیری شود. از طریق ازدواج، افراد فرصت می‌یابند تا نه تنها با یک شریک زندگی به تعامل بپردازند، بلکه چالش‌ها و مسئولیت‌های جدیدی را نیز تجربه کنند که مستقیماً بر توانایی‌ها، مهارت‌ها و دیدگاه‌های شخصی آنها تأثیر می‌گذارد. امروزه در جهان پر از تغییرات سریع و توقعات روزافزون، ازدواج فرصتی کم‌نظیر برای رشد و پیشرفت فراهم می‌کند. تا کنون در این زمینه تحقیقاتی صورت گرفته است از جمله ازدواج راهی به سوی کمال که در این کتاب به اهمیت و ضرورت ازدواج پرداخته است. در تحقیق حاضر علاوه بر اشاره به اهمیت و ضرورت به طور تفصیلی به تأثیر ازدواج در توسعه فردی و اجتماعی پرداخته خواهد شد. عدم توسعه فردی در ازدواج می‌تواند به مشکلات و آسیب‌های مختلفی منجر شود. ابتدا، عدم رشد مهارت‌های ارتباطی باعث می‌شود که زوجین نتوانند به خوبی با یکدیگر ارتباط برقرار کنند و این مسئله می‌تواند به افزایش تنش‌ها و سوءتفاهمات میان آنها منجر شود. بدون توسعه اعتماد به نفس و افزایش حمایت عاطفی از جانب همسر، فرد ممکن است احساس ناامنی و نارضایتی از زندگی مشترک داشته باشد. عدم رشد معنوی و اخلاقی می‌تواند به کاهش تعهد و ارزش‌های مشترک در زندگی زناشویی منجر شود. این مشکلات در نهایت به کاهش کیفیت زندگی و حتی فروپاشی رابطه زناشویی ممکن است بیانجامد و در نتیجه، اهمیت توسعه فردی در ازدواج نباید نادیده گرفته شود، زیرا می‌تواند پایه‌های زندگی مشترک را تقویت کند و به ایجاد رابطه سالم و پایدار کمک کند لذا پرداختن به این بحث بسیار با اهمیت است. با توجه به این که تحقیق که به شیوه توصیفی نگاشته شده است در پی پاسخ به این پرسش است که نقش ازدواج در توسعه فردی در جامعه اسلامی چیست؟ و اهداف این تحقیق آثار ازدواج در توسعه فردی و اجتماعی و راهکارهایی برای تشویق به ازدواج و برطرف نمودن موانع ازدواج و آسیب‌های عدم توسعه فردی می‌باشد.

۱- مفهوم شناسی

در این قسمت به مهمترین مفاهیم کلیدی پژوهش پرداخته می شود.

۱-۱ ازدواج؛ ازدواج، مصدر باب افتعال، و حروف اصلی آن، «ز - و - ج» است. از نظر لغت «زوج» به معنای جفت، (در مقابل فرد عبارت از دو چیز همراه و قرین است؛ چه مماثل باشند، مانند دو چشم و دو گوش، و چه متضاد، مانند شب و روز. در مواردی، واژه زوج در معنای فرد، به شرط داشتن قرین، به کار رفته است. بر این اساس، به هریک از زن و شوهر، زوج و به هر دوی آنها زوجین اطلاق می کنند؛ چنان که در قرآن آمده است: «وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى»). «نجم/۵۳، ۴۵» به کار بردن دو واژه زوج و زوجه (مذکر و مؤنث) صحیح است؛ ولی قرآن، در مورد زن، همه جا «زوج و ازواج»، به جای «زوجه و زوجات» به کار برده است. راغب می گوید: از آیه ۴۹ ذاریات/۵۱، به دست می آید که همه چیز در جهان دارای زوج و قرین (ضد یا مثل یا جزء ترکیبی) هستند در کتاب های لغت، کم تر به واژه ازدواج توجه شده است؛ ولی با توجه به معنای زوج، کلمه ازدواج، مفهوم اقتران و اتحاد دو چیز را در بر خواهد داشت. ازدواج، در عرف و شرع، پیمان زناشویی است و بر اساس آن، برای مرد و زن نسبت به یکدیگر، تعهداتی اخلاقی و حقوقی پدید می آید که سرپیچی (از بسیاری) از آنها، عقوبت و کیفر را در پی خواهد داشت، ازدواج در هر آیینی، با قوانین و مقررات ویژه ای صورت می گیرد و اسلام به آداب و رسوم دیگر اقوام احترام گذاشته است.^۱

۱-۲ توسعه؛ توسعه یعنی فراخی و فراخ کردن و گاهی از غیر ناقص است هم براین وزن مصدر می آید وسعت و گشایش دادن را توسعه گویند که در اصطلاح به توسعه بر خانواده در مسکن و هزینه ها و غیره اطلاق می شود. از آن به مناسبت در بابهای صلات، زکات، تجارت و نکاح سخن گفته شده است توسعه بر خانواده در مسکن و نیز هزینه های جاری زندگی بویژه در شب و روز جمعه و روز عید فطر و قربان، مستحب است. کار کردن به نیت توسعه بر خانواده چنان که کار کردن به نیت توسعه بر خانواده استحب دارد. پرداخت زکات برای توسعه زندگی در جواز

^۲. اسدی، ازدواج و تشکیل خانواده

پرداخت زکات به فردی که نفقه اش بر زکات دهنده واجب است، جهت توسعه در زندگی وی به شرط عدم توانایی او بر توسعه، اختلاف است.^۱

۱-۳ فردی؛ فردی یعنی انفراد، تنهایی، بی انبازی، یگانه بودن، یکان یکان و منسوب به فرد است.^۲ در اصطلاح فرد یک شخص خاص است. فردیت حالت فرد بودن است؛ شخصی مجزا از دیگر اشخاص و دارای نیازها یا اهداف خود.^۳

۱-۴ جامعه؛ واژه جامعه از نظر لغوی اسم فاعل مؤنث از مصدر «جمع» و به معنای گردآورنده، فراهم کننده و جمع کننده است. مفهوم «جمع» به معنای گردآوری و فراهم کردن را در آیات زیادی می توان دید؛ مانند «وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ»، «يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ» و «إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ». این واژه در زبان عربی قدیم صرفاً کاربردی لغوی داشته، به معنای اصطلاحی و رایج آن ارتباطی ندارد. در قرآن نیز واژه جامعه و همخانواده های آن به مفهوم رایج و اصطلاحی آن نیامده است. اصطلاح جامعه در میان دانشمندان اجتماعی از پر ابهام ترین و کلی ترین واژگان است. ابهام مزبور تا جایی گسترش یافته که گاه با واژگانی مانند «ملت»؛ «امت» و مفاهیمی دیگر و حتی با اصطلاح تمدن به معنای «مجموعه ای گسترش یافته در دوره ای قابل ملاحظه از زمان» نیز مترادف شده است و گاه برخی عالمان اجتماعی آن را صرفاً بر اجتماعات بزرگ اطلاق کرده اند و جوامع کوچک تر را که به مرحله مدنیت نرسیده اند، جماعت، گروه، دسته و... نامیده اند، بنابراین دستیابی به تعریفی روشن و جامع و مانع، دشوار می نماید و به رغم کاربردهای فراوانش این مفهوم هنوز تعریفی مورد اتفاق نیافته است.^۴

۱-۵ اسلام؛ اسلام یعنی گردن نهادن، اسلام آوردن، مسلمان شدن، سلم دادن و چیزی به کسی سپردن است.^۵ اسلام، گرویدن به آیین آسمانی حضرت محمد صلی الله علیه و آله را گویند که یکی از ادیان توحیدی و ابراهیمی است و از جامعیت خاصی نسبت به دیگر ادیان برخوردار است. از این عنوان در بیشتر باب های فقهی مانند طهارت، صلات، زکات، صوم، حج، جهاد،

^۲. ویکی فقه، دانشنامه اسلامی

^۲. معین، لغت نامه، ج ۱۵، ص ۱۵۵

^۳. ویکی پدیا، دانشنامه آزاد

^۴. ویکی فقه، دانشنامه اسلامی

^۵. معین، لغت نامه، ج ۶، ص ۲۴۸۰

تجارت، وصیت، نکاح، نذر، کفّارات، صید و ذباحت، شفیع، احیاء موات، لقطه، حدود و قصاص سخن رفته است. واژه اسلام افزون بر معنای یاد شده بر خود آیین و شریعت آسمانی آن حضرت نیز اطلاق شده است. اسلام در لغت به معنای انقیاد و تسلیم شدن است شخص فرمانبردار و مطیع را در لغت مسلم یا مسلمان می گویند. معنای اصطلاحی در اصطلاح عبارت است از گفتن شهادتین بازبان است «لا اله الا الله محمد رسول الله» که اولین مرتبه اسلام است که شیعه و سنی در آن اتفاق دارند.

۲- دیدگاه قرآن و احادیث درباره ازدواج

در قرآن و سخنان معصومین علیهم السلام فراوان به ازدواج سفارش شده است. اسلام، ازدواج را به عنوان یک عبادت معرفی کرده و آثار دنیوی و اخروی فراوانی برای آن برشمرده است. در مقابل، از عزوبت و پرهیز از ازدواج نیز نکوهش زیادی شده و کناره گیری از ازدواج و تشکیل خانواده دلیل نقص در دیانت معرفی گردیده است. از دیدگاه اسلام، ازدواج دلیل کمال دین و عزوبت و ترک ازدواج دلیل نقصان آن است. اسلام، ارزش عبادت شخص متزوّج را هفتاد برابر عبادت شخص عذب (مجرد) برشمرده و می فرماید: شخص متزوّج، با ازدواج خود، نصف ایمان و دین خویش را از خطرها و آفات حفظ نموده است. اینک به بعضی از آیات قرآن و سخنان معصومین (علیهم السلام) در باره این موضوع اشاره می کنیم: خداوند در سوره نور می فرماید: «عزب های خود را به ازدواج درآورید، [بلکه] غلامان و کنیزان خود را نیز تزویج دهید؛ اگر آنان تهیدست بودند خداوند از فضل و کرم خود آنان را بی نیاز خواهد نمود. [البته] او دانا و گشایش دهنده است.»^۱ و در باره کسانی که راهی برای ازدواج ندارند می فرماید: «آنان باید عفت پیشه کنند تا این که خداوند آنان را از فضل خود بی نیاز نماید.» و در سوره روم می فرماید: «از آیات و نشانه های خداوند این است که او همسرانی از جنس شما آفریده است تا وسیله آرامش شما شوند و بین شما و آنان محبت و رحمت قرار داده است و این برای اندیشمندان از نشانه های خداشناسی می باشد.»^۲ علامه مجلسی در کتاب بحار، با سند خود، از قداح نقل نموده که گوید: امام صادق علیه السلام فرمود: «مردی خدمت پدرم امام باقر علیه السلام رسید پدرم به او فرمود: آیا ازوداج نموده ای؟ آن مرد گفت: خیر. پدرم فرمود: من دوست نمی دارم دنیا و آنچه در آن است را مالک باشم و یک شب را بدون همسر طی کنم. سپس فرمود: دو رکعت

۱. نور: ۳۲.

۲. روم: ۲۱.

را افراد عادی نیز بعضی مواقع، تجربه می کنند. خود ما بعضی وقت ها احساس غم و ملامت می کنیم و حاضر نیستیم به هیچ کاری حتی کارهای لذت بخش دست بزنیم.

۸-۱۵ اختلال در جامعه پذیری و فرایند تربیت؛ یکی از آسیب های جدی خانواده اختلال در فرایند تربیت فرزندان و جامعه پذیر کردن آنهاست؛ زیرا در این صورت، فرزندان راه و روش برخورد با دیگران، پدیده ها و مشکلات اجتماعی را نمی شناسند.^۱

۸-۶ کاهش الگوپذیری؛ کاهش الگوپذیری در دوره های گوناگون سنی، معیارهای الگوپذیری از عواملی هم چون: سن، جنس، سلیقه و دید مثبت به افراد شاخص در زمینه های علمی، فرهنگی، ورزشی و... اثر می پذیرند. برای نمونه کودکان تا پیش از رفتن به مدرسه، از پدران و مادران الگوبرداری می کنند. سپس در مدرسه از آموزگار خویش الگو می گیرند. از نظر سنی، گروه دوستان و هم سن و سالان الگوهای نوجوانان و جوانان هستند که همین مسأله تا اندازه ای به کاهش الگوپذیری آنان از نظام خانواده می انجامد. از سوی دیگر، با توجه به پدیده ی شکاف نسل ها و دگرگون شدن نظام ارزشی فرزندان نسبت به پدران و مادران و در نتیجه، کاهش پای بندی اعضای خانواده به نظام ارزشی مورد احترام، در الگوپذیری نوجوانان و جوانان از نظام خانوادگی، دگرگونی های محسوس پدید آمده است. این مسأله، آسیب هایی را برای نوجوانان و جوانان در بر دارد که مهم ترین آن، پیروی از رفتارها و منش هایی است که گروه دوستان، نوجوانان و جوانان آن را از فرهنگ های وارداتی آموخته اند. بی توجهی به ارزش های اعتقادی و ملی مورد احترام خانواده و جامعه، نوجوانان و جوانان را آن چنان از ارزش های وارداتی مهاجم هراسان خواهد ساخت که بی هیچ گونه مقاومتی و گاه با نوعی خودباختگی فرهنگی خود را تسلیم آن می کنند. این ارزشها با فرهنگ ملی تعارض آشکار دارد و به آسیب پذیری جوانان و نوجوانان در جنبه های گوناگون اجتماعی خواهد.^۲

۸-۷ خانواده های بی فرزند؛ تحول مهم دیگر افزایش شمار زوج هایی است که بچه نمی خواهند و به اصطلاح شیوه ی زندگی بدون بچه را بر می گزینند، امروزه سازمان هایی به وجود آمده که

^۱.ضمیری، آسیب شناسی خانواده

^۲.بافکار، کانون مهر، ص ۸۶

زندگی بدون بچه را تشویق می کنند و بی میلی نسبت به داشتن بچه در بسیاری از کشورهای صنعتی رو به افزایش گذاشته است.^۱

۸-۸ کاهش آرامش روانی؛ در گذشته، اعضای خانواده، فامیل و خویشاوندان، ارتباط بیش تری با هم داشتند. به همین دلیل، دلبستگی بیش تری به یکدیگر احساس می کردند. متأسفانه این احساس، جای خود را به تنهایی و دوری از خانواده داده است. خانواده در جهان اسلام، عامل بر آوردن نیازهای عاطفی افراد و امنیت بود. نهاد خانواده سبب می شد نوباوگان جامعه پیش از رسیدن به بلوغ اجتماعی و دست یابی به شغل، از نظر مسایل اقتصادی و فراهم آوردن نیازهای زندگی، مشکلی نداشته باشند. هم چنین همبستگی خانوادگی سبب می شد افراد کهن سال نیز از دغدغه ی «تنهایی» فارغ بوده و مطمئن باشند که فرزندان شان، آنان را رها نخواهند کرد. بدین سان در پرتو نهاد خانواده هم نوباوگان جامعه و هم سالخوردگان، امنیت و آرامش بیشتری احساس می کردند. اینک هجوم غرب گرایی و ارزش های غربی به سستی بنیان های خانواده در میان قشرهای رفاه زده ی جامعه و جنبه های انسانی و معنوی در رابطه ی افراد اجتماع انجامیده است. چنین وضعیتی سبب می گردد نسل جوان از تکیه گاهی مطمئن محروم گردد و نتواند نیازهای عاطفی خود را به آسانی برآورده سازد. این مسأله، خود، به سرخوردگی آنان و افزایش جرم و جنایت، اعتیاد و خودکشی در جامعه خواهد انجامید.^۲

نتیجه گیری

این تحقیق با عنوان تأثیر ازدواج بر توسعه فردی در جامعه اسلامی است. ازدواج به عنوان یک فریضه دینی و وظیفه اجتماعی باشد. قرآن و احادیث معتبر به وضوح بر ضرورت ازدواج و نقش آن در ایجاد آرامش، امنیت و رشد فردی تأکید دارند. این نهاد نه تنها موجب ارضای نیازهای روحی و عاطفی انسان ها می شود بلکه بستری برای رشد عواطف انسانی و تقویت روابط بین فردی است. بر این اساس، ازدواج از منظر اسلام نه تنها به عنوان یک انتخاب فردی، بلکه به عنوان یک امر الهی و اجتماعی دارای اهمیت است. با این حال، در دنیای معاصر، ازدواج با چالش هایی روبه رو است که عمدتاً از مسائل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نشأت می گیرند. به ویژه در جوامع امروزی، فشارهای اقتصادی و انتظارات غیرواقعی که توسط رسانه ها و فرهنگ عمومی ایجاد می شود، می تواند موانع قابل توجهی

^۱. بافکار، کانون مهر، ص ۷۰

^۲. کانون مهر، ص ۸۷

در مسیر ازدواج جوانان ایجاد کند. این چالش‌ها می‌توانند باعث تأخیر در تصمیم‌گیری برای ازدواج یا حتی ترک آن شوند. یکی از راهکارهای اصلی که برای تقویت نهاد ازدواج پیشنهاد می‌شود، آموزش و مشاوره پیش از ازدواج است. این آموزش‌ها می‌توانند شامل مهارت‌های ارتباطی، حل تعارضات و شناخت مسئولیت‌های فردی در ازدواج باشند. همچنین، حمایت‌های مالی، اجتماعی و فرهنگی از جوانان می‌تواند به کاهش موانع ازدواج کمک کند و زمینه‌ساز تشکیل خانواده‌های پایدار و موفق گردد. اسلام نیز به‌طور خاص بر اهمیت کاهش فشارهای مالی در مسیر ازدواج تأکید دارد و تأمین امکانات لازم برای تسهیل ازدواج را جزء وظایف جامعه و خانواده‌ها می‌داند. یکی از جنبه‌های بسیار مهم، مشورت در انتخاب همسر است. این موضوع از نظر اسلام نه تنها به‌عنوان یک توصیه بلکه به‌عنوان یک ضرورت دینی مطرح می‌شود. مشاوره با افراد آگاه، دیندار و امین به ویژه خانواده‌ها می‌تواند نقش بسزایی در انتخاب همسر مناسب ایفا کند و به این ترتیب از مشکلات احتمالی در زندگی زناشویی پیشگیری نماید. در نهایت، ازدواج نه تنها یک انتخاب فردی، بلکه عاملی مؤثر در رشد و پیشرفت جامعه است. تقویت نهاد ازدواج، افزایش آگاهی‌های اجتماعی و فرهنگی و حمایت‌های همه‌جانبه از جوانان، می‌تواند به بهبود شرایط فردی و اجتماعی در جوامع اسلامی کمک کند و این نهاد مقدس را به‌عنوان یک اصل اجتماعی گرامی بدارد.

پیشنهادهای تحقیق شامل پیشنهادات کاربردی و پژوهشی است: ۱- طراحی و اجرای برنامه‌ها و کارگاه‌های آموزشی و مشاوره برای جوانان به منظور آماده‌سازی آنها برای ازدواج و تأثیر مثبت آن بر توسعه فردی و اجتماعی. ۲- پژوهش‌های میدانی برای تجزیه و تحلیل تجارب واقعی از زندگی زناشویی برای بررسی تأثیرات واقعی ازدواج بر زندگی فردی و اجتماعی. ۳- نگارش کتاب درباره کیفیت زندگی زناشویی ائمه اطهار (علیهم السلام) و علمای بزرگ.

منابع

قرآن

- ۱- اسدی، مصطفی، "پرتال جامع علوم و معارف قرآن"، بی شماره، ۱۳۸۸هـ، ش
- ۲- امینی، ابراهیم، "انتخاب همسر"، تهران؛ مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ نهم، ۱۳۸۴هـ، ش.
- ۳- بابایی، علی، "بهترین راه انتخاب همسر و دوران نامزدی"، اصفهان؛ انتشارات دارخوین، چاپ اول، ۱۳۹۴هـ، ش.
- ۴- بافکار، حسین، "کانون مهر" قم مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۱هـ، ش.
- ۷- حسینی، بهارنچی، محمد، "آیین همسررداری و آداب زندگی در اسلام"، بی جا، عطر عترت، چاپ چهارم، ۱۳۸۵هـ، ش.
- ۸- حضرتی، لیلا، "مهم ترین مهارت های قبل از ازدواج"، سیویلیکا، شماره ۵۱۷۵۶۹، ۱۴۰۳هـ، ش.
- ۹- رجائی، محمدرضا، "رازخوشبختی دختران و پسران"، اصفهان؛ انتشارات یاقوت سپاهان، چاپ اول، ۱۳۹۵هـ، ش
- ۱۰- رضایی اصفهانی، محمد علی، "پرسش و پاسخ های قرآنی ویژه جوانان"، قم؛ انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، چاپ چهارم، ۱۳۸۶هـ، ش.
- ۱۱- رضایی خواه، نرجس، "آسیب های خانواده و راهکارها"، پژوهش های استان مرکزی، ۱۳۹۸هـ، ش.
- ۱۲- سلطانی پور، سپیده، "رسانه و رضایت زناشویی همسران"، سیویلیکا، شماره ۵۲۰۵۸۵، ۱۴۰۳هـ، ش.
- ۱۳- ضمیری، محمد رضا، "آسیب شناسی خانواده"، پرتال جامع انسانی، شماره ۱۰۴۰، ۱۳۸۵هـ، ش.
- ۱۴- فرض الله قلی، زاده کلان، "ازدواج و اهداف آن"، پاسدار اسلام، شماره ۱۸۵، ۱۳۸۹هـ، ش.
- ۱۵- معین، محمد، "لغت نامه"، تهران؛ انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۲۸هـ، ش.

۱۶- منتظری، اعظم، "ازدواج، راهی به سوی کمال"، قم: انتشارات جامعه القرآن الکریم، چاپ اول، ۱۳۹۷هـ، ش.

۱۷- نذری دوست، ماندانا، "ازدواج موفق و پیامد های آن"، سیویلیکا، شماره ۴۸۹۰۹۱، ۱۴۰۳هـ، ش.

۱۸- واحد تحقیقات رایانه ای قائمیه، "دانستنی های جوانان"، اصفهان: انتشارات مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، چاپ اول، ۱۳۸۸هـ، ش.

۱۹- واحد تحقیقات مؤسسه فرهنگی هنری جام طهور، "دائرة المعارف طهور: احکام فقهی"، اصفهان: انتشارات مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه، چاپ اول، ۱۳۹۵هـ، ش.

۲۰- www.modiryar.com، "مدیریت خانواده"، اصفهان: انتشارات مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، چاپ اول، ۱۳۹۱هـ، ش.

۲۱- حبیب نژاد، احمد، "پیوند آسمانی"، قم، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۱هـ، ش.